

Жаппарқұл Гүлбибі Әбусайылқызы

ҒРТЕГІ СЫР ШЕРТЕДІ

Жаппарқұл Гүлбибі Әбусайылқызы

ҒРТЕГІ СЫР ШЕРТЕДІ

УДК 821.512.122-93
ББК 84 (5Қаз)-5
Ж30

Жинақтаушы автор: **Жаппаркүл Гүлбибі Әбусайылқызы.**

Ертегі сыр шертеді. - «Шың» баспаханасы – Шымкент,
2025. – 86 бет

ISBN 978-601-373-205-3

Бұл кітапқа қазақ ауыз әдебиетіндегі аңыз-әңгімелер, ертегілер, ғибратты әңгімелер кірген. Жас оқырмандарды халық ауыз әдебиетінің өнегелі шығармаларымен таныстыра отырып, бойларына ұлттық құндылықтарды сіңіруді мақсат еткен кітап.

УДК 821.512.122-93
ББК 84 (5Қаз)-5

ISBN 978-601-373-205-3

©**Жаппаркүл Гүлбибі Әбусайылқызы.**
©«Шың» баспаханасы

АРЫСТАН БАБ

...Арыстан баб Тұран даласына келгенде оны ешкім танымапты. Киімі тозып, түрінен шошып, ел-жұрт үйіне қондыруға қорқады екен. Көп қайыршының бірі деп ойлапты. Арыстан баб Ұлы Даланы аралап, талай шаһарды шарлапты, көбіне далада қонады екен. Оның қонып, түнеген жері қасиетті орынға айналады.

Бір күні Отырар даласына келіп, қаланы аралады. Оған ешкім мән беріп қарамады. Қала шетіндегі ескі лашықтан өтіп бара жатқанда бір жігіт алдынан жүгіріп шықты. Қарияға сәлем беріп:

– Ата, үйге түсіп қонақ болыңыз,-деді.

Арыстан баб:

– Балам мені таныдың ба? Бейтаныс жанды қалай үйге қондырмақсың?-деді.

– Әкем: «Қырықтың бірі – Қызыр, мыңның бірі – Уәли» деп айтып отыратын. Қызыр болмасаңыз да, шарапатты әулие шығарсыз. Жақсы адам қартайса, ақсақалды абызға айналады, жаман адам қартайса, піспей қалған қауызға айналады деуші еді. Жүзіңіз жылы екен. «Түсі игіден түңілме» деген. Оның үстіне іңір түсті. Қараңғыда қайда барасыз? Үйге қонып, қонақ болыңыз. Баспанам лашық болғанымен, қабағым ашық. Жыртық үйдің де Құдайы бар деген ғой. Біздің үйге түсіңіз!

– Бәрекелді, балам! Болайын деп тұрған

бала екенсің. Тұрмысың кедей болғанымен, жан сарайың бай екен. Дегенің болсын! Баста жолды,-деді. Жігіт есікті ашып, Арыстан бабты төрге шығарды. Жігіттің жары қонақ келеді деп ойламаса керек-ті. Асулы тұрған еті болмаған соң сасып қалды. Зыр жүгіріп төрге көрпе төседі. Қырық жамау көрпесінен қысылып ұялып барады. Ұялғаннан басындағы ақ жаулығын көрпешенің үстіне төседі де:

— Ата, мұнда отырыңыз,—деді. Арыстан баб әйелдің ниетіне риза болып:

— Балам, ақ жаулық басындағы байлығың ғой. Оны маған бола жерге төсеме. Мен патша емеспін. Маған жаман көрпе де жетеді. Ниетіңе ризамын, Алла тілеуіңді берсін!-деді.

Жігіт қорадан жалғыз лағын көрсетіп:

Ата, бата беріңіз. Қонақ келмегелі көп болып еді. Бізді кедей деп менсінбей көп кісі түспейтін. Мынау сізге атаған малым. Бата қылыңыз,-деді.

Арыстан баб:

— Құдай оңдасын, пайғамбар қолдасын! Бақ қарасын, Қызыр дарысын! Ниетіңе тәңірі берекет берсін!-деп бата жасады. Ас желініп, сорпа ішілген соң сұхбат қылып біраз отырды. Арыстан баб сол үйде түнеді. Таңғы шайдан соң жігіт екі жасар ұлын әкеліп:

– Ақсақал, тұңғышым еді. Есімі – Мансұр. Осыған ата болып, батаңызды беріңіз,-деді, Арыстан баб бата беріп: «Мансұр Халлаждай тәңірге ғашық болсын. Қожа Ахметтің шәкірті болсын!»-деді. Шайдан соң Арыстан баб олармен қоштасып, сапарын жалғады. Осыдан соң жігіттің басына бақ қонып, Қызыр дарып, дәулетті жанға айналыпты. Баяғы Мансұр ер жеткен соң Қожа Ахмет Яссауидің ең алғашқы шәкірттерінің бірі болыпты. Арыстан баб маңдайынан сыйпаған соң, жұрт оны Арыстан бабтың баласы атап кетіпті.

Арыстан баб дүниеден өтерде періште:

Уа, Арыстан сахаба, талай ел кездің. Мекке-Мәдинада жүрдің. Қасиетті Әл-Ақсада болдың. Қожа Ахмет туған Сайрамды да көрдің. Дүниеден өткен соң дененді қайда апарайық?-деді. Сонда Арыстан баб:

– Отырардағы жаны жомарт бір жігіт есімнен кетпейді. Жалғыз лағын сойып, қонақ қылып еді. Келіншегі астыма кимешегін төсеген. Солардың адал ниеті мен ыстық ықыласы есімнен кетпейді. «Бір күн ас бергенге қырық күн сәлем» деген. Дүниеден өтсем де пейілін ұмытпаймын. Денемді солардың үйінің іргесіне апарыңдар. Тәңірім рұқсат етсе, оларды желеп-жебеп жатайын,-депті.

Сүлеймен Патшаға жеті сауал

Таңның атысын тамашалап, биік тау басынан түсіп келе жатқан Сүлеймен патшаны етекте күтіп тұрған халқы ортаға алып, неше түрлі сұрақ қояды.

– Уа, патша, сен біз үшін жақсылықтың бұлағысың. Сенің сөздерің жүрекке жылу таратады. Сенің даналығың ақылымызға сәуле құяды. Сені тыңдай бергіміз келеді.

– Айтшы бізге, осы біз кімбіз?

Сүлеймен патша күлімсіреп, былай деген екен:

– Сендер – әлемнің жарығысыңдар. Сендер – жұлдызсыңдар. Әрбіріңнің бойында ғалам бар. Ақылды жүрекке салып, өз жүректеріңнен сұрап, махаббаттарыңнан жауап алыңдар.

– Өмірдің мәні неде?

– Өмір деген даңғыл жол, мақсат және марапат. Өмір деген махаббат биі. Адамның жаратылу мақсаты – гүл ашу. Дүниеге келу – әлемге жасаған ұлы сый. Сендердің өмірлерің ғаламның тарихы. Сондықтан өмір әр сөзден артық. Өмірді мереке деп қабылдаңдар. Өмір – бәрінен қымбат. Өмір деген – бүгін. Ал, бүгіннің маңызы бүгінмен өмір сүру де.

– Бақытқа апарар жол қайсы?

– Шын сүйгендер мен риясыз ризашылық білдіретіндер – бақытты жандар. Жан тыныштығын тапқан адам – бақытты. Жан

түкпірінен жұмақты тапқандар – бақытты. Қуанышпен сыйлайтындар, қуанышпен сый қабылдай алатындар – бақытты. Іздегендер – бақытты. Үйлесіммен өмір сүретіндер – бақытты. Бірлікті түсінгендер – бақытты. Үйлесімнен өмір сүретіндер – бақытты. Әлемнің сұлулығын көре алғандар. Күнге көзін ашқандар – бақытты. Көреген адам – бақытты. Өзін танығандар – бақытты. Өзін жақсы көрген жан – бақытты. Өмірді мақтағандар – бақытты. Өмірді тудырушылар – бақытты. Еркін өмір сүретіндер – бақытты. Кешіре білетіндер – бақытты.

Берекенің құпиясы неде?

– Адамның өмірі – жаратылыстың ең ұлы асылы мен қазынасы. Айналасындағы молшылық – шексіз. Әлемнің байлығы әр адамды байытуға жетерлік. Сондықтан, берген сайын байи бересің. Бақыт сенің үйіңнің табалдырығында тұр. Берекеге есік аш. Қолға түскен әр нәрсені өмір сыйлаған алтын деп қабылда. Жан дүниесінен қазына тапқан адам – бақытты.

– Қалай өмір сүру керек?

– Өмірдің әр сәтінен құшырлана дәм тат. Өйткені, дәм татпаған өмір қайғы тудырады. Ішінде не болса, сыртында да сол. Әлемнің қара түнегі сендік жүректің қаралығынан. Адам – Күннің дәні. Бақыт – Күннің атауы. Есею – мындаған күннің шұғыла шашуы.

Жарықты көруге асыққандар – биік.

– Үндестікке қалай қол жеткізеді?

– Қарапайым өмір сүр. Ешкімге зияныңды тигізбе. Қызғанба. Көре алмаушылықты санаңа жақындатпа. Жайсыздық әкелмесін. Өмірді сұлулыққа арна. Шығармашылық – мадақ үшін емес, ғажап үшін екенін түсін. Ең жақыныңа жаның ашық болсын. Өткенінді тез ұмыт. Тек жақсылықты есте сақта. Әлемге жаңалық әкел. Тәнің сүйіспеншілік бесігі болсын. Сезімнің қуатына айнал. Өйткені, махаббат бәріне рух кіргізеді.

– Өмірдің кереметіне қалай қол жеткізеді?

– Бақытты адам айналасына шуақ шашып жүреді. Бақытсыздар құл болып өтеді. Өйткені бақыт азаттықты сүйеді. Еркіндік бар жерде қуаныш бар. Бақытты болу өнерін меңгер. Дүниеге жүрегіңді аш, сонда дүние де саған құшағын ашады. Қарсыласудан бас тартқан адам өз өміріне ие болады,-дейді. Сүлеймен айналасына мейіріммен қарап, сөзін былай деп жалғастырады:

– Көп шындықты үнсіздіктен естисіңдер, тек жүрегіңе сатқындық жасама. Сонда үйлесіммен өмір сүресің! Өз меніңді сыйлап үйрен!

ТЕПЕҢКӨК КҮЙІ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

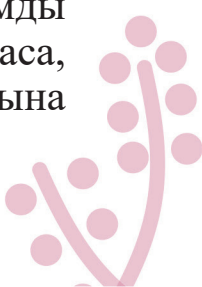
Тепеңкөк әу баста бір байдың қойға салған шабан аты екен. Мың салса бір баспайтын шабандығына бола Тепеңкөк атанса керек.

Күндердің бір күнінде қойшы тақымында жүрген Тепеңкөкке жұрттан асқан бір сыншының көзі түседі. Сыншы Тепеңкөктің алды-артына шығып, сұқтана қарап тұрып: «Апыр-ай, осы заманның жылқысы азды ма деп жүрсем, жоқ, менің көзім тозған екен ғой. Мына жануар бүйірімді қыздырсаң, бәйгеден келем деп тұр ғой!»-дейді.

Бұл сөзді естіген қойшы: «Бәрекелді, қойға да жете алмайтын Тепеңкөкке қайдағы бәйге!»-деп күледі.

Сыншы ат басын байдың үйіне тірейді. Сөз арасында сыншы: «Байеке, қырық жылда бір туатын ерен жүйрікті қор қылып, қойға салып қойғаныңыз қалай?»-деп сұрайды байдан.

Бай бұл сөзді әбден көңіліне алып, «Шын жүйріктің қырық жылда бір туатыны рас болса, сол қырық жылда ортаймайтын дәулетім бар. Менен жүйрік жылқы көргің келсе, қырық жылдан кейін кел!»-деп, қырыс қабақ танытады. Сонда сыншы: «Байеке, көңіліңізге алмаңыз, мен шынымды айтып отырмын. Шыққыр көзім шықпаса, қойшының астындағы Тепеңкөк – алдына

қара салмас жүйріктің өзі. Тек бабын білмей жүрсіздер. Тепеңкөк – бүйірі қызбай шаппайтын, арқасы қозбай арындамайтын ат. Сол үшін бәйгеге қосарда екі қоржын басы құм теңдеп алу керек. Әрі-бері шапқан соң, құлағының түбінен тер білінер. Тер білінген соң-ақ Тепеңкөктің бауыры жазылып, созыла шабуға тиіс. Сол кезде қоржын түбін өткір кездікпен тіліп жіберіп, құмын төксе, сонан соң аруағын көтере ұрандап, айқайға салып отырса, Тепеңкөк сақпанның оғындай заулар еді!»—дейді.

Сыншының айтқан сөзіне бай құлақ асып, айтқанын ескеріп, Тепеңкөкті бәйгеге қосқан екен. Жай ғана қоспайды, сыншы айтқандай етіп, аяққаптай ала қоржынға құм теңдеп қосады. Айтқанындай, сол жолы Тепеңкөк небір желаяқ жүйріктерге шаң қаптырып, жалғыз қара болып, оза шауып, бәйгеден келіпті. Осыдан кейін бабы табылған Тепеңкөк үнемі бәйгенің алдын бермейтін болыпты.

Мына күй сол Тепеңкөктің шабысын келтірген, арасында ат үстіндегі баланың ұрандаған айқайын білдіретін күй екен.

ХАН
МЕН
КЕДЕЙ

Кедей бір адам теңіз жағалауында толқынмен жағаға шығып қалған балықтарды теріп жүрді. Сол жағамен өтіп бара жатқан хан кедейді көріп, оған мейірімін көрсетпекші болып былай дейді:

– Дәл қазір ілмегіңе не түссе, соның салмағындай саған алтын беремін,-дейді, Біраздан кейін кедейдің ілмегіне ортасы тесік бір сүйек ілінеді. Хан балықшыға:

– Не істеймін енді, несібең осыншалық екен, ілмегіңе жеп-жеңіл нәрсе ілініпті,-деп, кедейді алтын беру үшін сарайына алып барады. Сарайға жеткендерінде, хан көмекшілеріне балықшы қолындағы сүйектің салмағындай алтын беруге әмір етеді. Сүйекті таразының бір жағына қойып, екінші жағына алтын қоя бастайды. Бес, он, жиырма, елу деп алтындарды қоя беріпті, бірақ сүйек орнынан еш қозғалмады. Бір қарағанға төрт-бес алтын салмағындай ғана болған сүйек, қаншама алтыннан да ауыр болып шықты. Таразының бір жағына алтындар тола береді, тіптен алтындар таразы кесесінен асып жерге шашыла бастайды.

Сүйектің ауырлығы сонда да басым болады. Мұнда бір жасырын құпия бар деп, хан бір ойшылды шақыртады. Ойшыл сүйекті қолына алып, оған ұзақ уақыт қарады да былай деді:

– Бұл сүйек – қанағатсыз бір адамның бас сүйегі. Сіз оны тарту үшін барлық, қазынаны қойсаңыз да, ол орнынан жылжымайды. Өйткені көз тоймайды. Оны тек қана топырақ тойдырады. Осыны естіген хан сүйектің үстіне бір уыс топырақ салады. Сонда ғана таразының сүйек тұрған жағы жоғары көтеріледі.

ӨСНЕТ

Бір бай дүниеден өтер уақытында ұлын шақырып алып:

– Ұлым, мен көз жұмған соң, жұма сайын қыз алып, қала сайын үй сал. Ас жесең, бал же,-деп өсиет айтыпты.

Бай дүниеден өтіп, ұлы әкесінің өсиетін орындай бастайды: жұма сайын қыз алып, қала сайын үй салады. Ас ішсе, бал ішіп, аз уақытта барлық ақшасын бітіреді.

Бір күні әлгі жігіт амалы құрып, не істерін білмей үйінің жанында терең ойға шомып отырған уақытта, жанына бір қария келіп сәлем береді. Жігіт сәлемін алған соң, қария жанына отырады да, жігітке:

– Неғып отырсың, балам?-деп сұрайды.

Жігіт:

– Жай отырмын,-деп жауап береді.

Қария:

– Сырыңды жасырма! Мен саған тек жақсылық тілеймін, мүмкін тығырықтан шығатын жол көрсетермін,-дейді.

Сонда жігіт:

– Менің әкем бай адам еді сол әкемнің өлер алдында айтқан өсиетін орындаймын деп, кедей болдым,-дейді

Қария:

– Қандай өсиет айтып еді?-дейді

Жігіт:

– Әуелгі өсиеті: «Мен өлген соң жұма сайын қыз ал», -деп еді. Мен атамның сол өсиетін ұстап, жұма сайын қыз алдым. Екінші өсиеті «Қала сайын үй сал», -деп еді. Мен қала сайын үй салдым. Үшінші өсиеті «Ас ішсең, бал же», -деп еді. Мен бұл өсиетін де орындап, әр күні бал жедім. Солай етіп, үш жылда барлық ақшам таусылды, -дейді.

Сонда қария:

– Әй, балам-ай, сен әкеңнің өсиетін ұқпаған екенсің. Әкеңнің: «Жұма сайын қыз ал», -дегені: «Әйеліңмен сыйлас бол, қадіріңді кетірме. Сонда ғұмыр бойы тату-тәтті өмір сүресің» дегені. «Қала сайын үй сал» дегені: «Қала сайын достарың болсын, барғанда түсетін» деген еді «Ас ішсең, бал же»-дегені: «Еңбек істеп, ас ішсең, балдан тәтті болады» дегені еді, -деп, қарт өз жөніне кетіпті. Жігіт әкесінің терең мағыналы өсиетін сонда ғана түсініпті.

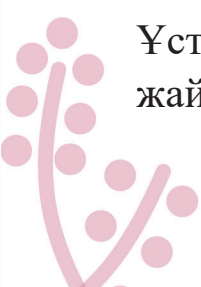
ҰСТАЗ БЕН ХАНЗАДА

Баяғыда өз империясын гүлдендірген, жарқын жеңістерімен тарихта өшпес із қалдырған, өте батыр, өте ақылды және өте керемет жетілген саясаткер патша болыпты. Ол бала кезінде тым ерке болса керек. Сабақ кезіндегі еркелігімен ұстазын шаршатып жіберетін. Ұрысқан жағдайда: «Мен патшаның баласымын, маған ештеңе істей алмайсың», -деп қорқытатын. Ұстаз патшаға шағымдану әдепсіздік болар деп біраз уақыт сабыр сақтап жүреді. Алайда еркелігі тым шектен шыға бастағанда, амалсыз әкесінің алдына кіруді ұйғарады. Патшаға келіп жағдайды айтқанында, ол ұстаздың құлағына бұл жағдайдың шешімін сыбырлайды. Ұстаз патша сөзіне таң қалады. Мұндай әрекетке бара алмайтындығын айтса да, патша осы жоспарды орындау керектігіне сендіреді.

Ертеңіне кішкентай ханзада тағы бұрынғыша еркелейді. Ұстазы доғаруын айтқанында тағы да әкесімен қорқыта бастады. Сол сәтте ішке патша кіріп келеді. Ұстаз ашуланып патшаға ұрсып береді, бұлай жайбарақат кіруге болмайтындығын, есікті

қағып, рұқсат сұрап кіру керектігін айтып
қуып шығады. Патша басы салбыраған күйде
кешірім сұрап шығып кетеді. Бұл жағдайды
бақылап отырған ханзаданың тілі тұтылып:
не айтарын білмей абдырап қалады. Сеніп
отырған әкесі көз алдында ұрыс естіген
еді. Көздері алақ-жұлақ етіп отырғанында,
есік қағылып патша кешірім өтініп, рұқсат
сұрап ішке кіреді. Жоспар керемет түрде
жүзеге асқан еді. Осы күннен бастап ханзада
еркелігін доғарып, ұстазының айтқанын екі
етпейтін болыпты.

*Райхан Түлі
туралы аңыз*

Оғыздың ханы Қарабура әулиенің қызына үйленеді. Есімі Бетім екен. Өте ажарлы болғасын, жұрт оны «Бегім сұлу» деп атапты. Бірде хан аңға шыққанда Бүркітінің томағасын ұмытып кетеді. Атқосшыны томағаға жұмсайды. Ол Бетім сұлуды көріп, ақыл-есінен айрылады. Ертесіне есін әрең жинап, қайтып келеді.

Патша қаһарланып:

– Неге кешіктің,—деп дүрсе қоя берді. Ол қорыққаннан:

–Ханымбілегімненұстапжібермейқойды,—деп өтірік айтады. Хан ашуанып, үйіне келеді. Сөзге келместен, әйелінің бұрымын, оң қолын кесіп, зынданға тастайды.

Қызының ауыр хәлін Карабура әулие түсінде көреді. Ханға келіп:

– Қызым адал жарың еді ғой. Не жазды?—деді.

– Көзіме шөп салды. Абыройы дақ салды.

– Менен туғаны рас болса, олай істемейді. Көрсет қызымды, сөйлесейін.

– Жоқ. Жоғал қаранды көрсетпей,—деді хан. Нөкерлеріне:

– Мынаны сүйреп шығарындар—деді.

Қарабура әулие:

– Қызым кінәсіз болса, бүгін түнде қолы мен бұрымы қалпына келсін. Жазықсыз жала бергенің үшін қалаңды жылан бассын, деп дұға жасайды.

Түнде Бегім сұлудың қолы мен бұрымы Алланың құдіретімен қалпына келді. Хан оның кінәсіз екеніне көзі жетіп, кешірім сұрайды. Бірақ көңілінде дақ қалған әйелі көгершінге айналып ұшып кетеді.

Сол уақытта бір жалғыз ілікті кейуана өмір сүріпті. Кемпір бір күні тезек теріп жүріп, іннің алдынан бір алтын ділда тауып алады. Ертеңіне тағы да әлгі іннің маңына келсе, бір ділда жатыр екен. Осылайша, кемпір күн де алтын ділда алып кетуді әдетке айналдырады. Жағдайы оңалып, малы көбейе бастайды. Оны байқаған жұрт кемпірді әңгіме қылады. Бұл әңгіме ханға жетеді. Хан кемпірді алдырып, қорқытып отырып шындығын айтқызады.

Хан істің ақ-қарасына көз жеткізу үшін інді аңдытады. Бір жылан сол іннің аузына күнде бір алтын ділда шығарып тастайды екен. Ханның нөкерлері ақылдасып, інді

қазбақшы болады. Інді қазса, жер астынан алтынға толы бірнеше сандық шығады. Ханның адамдары елге мол қазына мен оралады. Шаһарға келіп кіре бергенде, әлгі сандықтар ордалы жыланға айналып, жері түсе бастайды.

Баяғы Қарабура әулиенің қарғысы есіне түскен халық дүрлігеді. Қаптаған жылан қара халықты шаға бастайды. Ел-жұрт үйінен безіп, қаласы қаңырап бос қалады.

Бегім сұлудың қолы мен бұрымы көмілген жерден райхан гүлі өсіп шығады. Халық сол жерді қастерлеп, биік мұнара тұрғызады. Мұнараның төбесінде әлі күнге дейін көгершін отыр екен. Айналасында райхан гүлдер жайқалып тұр деседі.

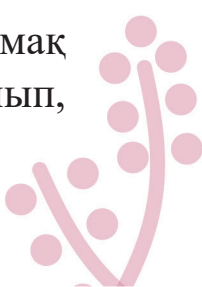

**ҚАРАБАС ТОЛЫБАЙ
СЫНШЫ ҰЛЫ ТУРАЛЫ
АҢЫЗ**

1647 доңыз жылы бір күні ауылға кенеттен жау тиып, қалмақ шапқыншылары бір топ саяқ атты айдап, соған қоса он төрт жастағы Қарабасты тұтқындап әкетеді. Арада бірнеше күн жол жүріп, өздерінің мекеніне жеткен жаулар аяқ-қолы бұғауланған жасөспірім Қарабасты басқа да олжамен бірге Қоңтайшыға әкеледі. Қоңтайшы Қарабасты бір қалмақ шонжарының қарамағына жіберіп, тұтқын баланы кісендеп ұстауды тапсырды. Дұшпандар қолға түскен жас баланы келеке етіп, аяғына кісен салып, бетіне күйе жағып, өздері соған мәз болыпты. Бір күні тұтқын бала кісеннің шынжырын сүйрете жүріп, тезек теруге барғанда, жылқының бас сүйегін тауып алып, ары-бері аударып қарап, оның тұлпардың басы екенін таниды. Ол басты өзі жататын қамыс лашыққа алып келеді, сол баспен Қарабас ылғи мұндасады екен.

Сонда ол оған: «сені тұлпардың басы деп кім айтар, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтар?» деп мұңын шағады екен. Қазақ баласын күзететін қартаңдау қалмақ жас жігіт кезінде қазаққа тұтқын болып,

сонда қазақ тілін үйренген екен. Күзетші қалмақ бір күні жылқының қу басын қолына ұстап, өзінен-өзі сөйлеп отырған Қарабастың сөздерін сыртынан келіп тыңдап алады да, қалмақ шонжарына барып оның әкесіне тартқан сыншы екенін айтады. Қарабастың түр-тұлғасына қарап жоңғар шонжары да оны тегін бала емес деп ойлаған екен. Енді оның сол ойын күзетші шал расқа шығарып тұр. Жоңғар қонтайшысы күзетші шалға Қарабасты алдырады. Қалмақ тайшысы: «сен қазақтың қай батырының баласысың?»-деп сұрапты. Қарабас: «мен Толыбай сыншы ордабасының ұлымын»-деп тура жауап қайтарыпты. Қалмақтың шонжары оған тағы да: «сен ат сынауды білесің бе?»-деп сауал қояды. Қазақ баласы: «ептеп ат сынауды білемін!»-деп жауап береді.

Қонтайшы: «менің жылқыларымның ішіндегі тәуір аттарды іріктеп, соның ішінде тұлпар бар ма екен, біліп бер!»-дейді. Қарабас қалмақ тайшысының үш мың бес жүз жылқысын аралап, тәуір ат болуға жарайтын асауларды көрсетіп, жылқышыларға ұста-

тып үйретеді, алайда бес жүздей жақсы аттың ішінде тұлпар жоғын Қарабас қалмақ шонжарына ашық айтады. Табылса құнын артығымен түлеп, сатып алмақ болып келісіп, қасына Қарабасты ертіп, бірнеше қалмақ байларының жылқыларын аралап, аттарды сынап көргенде, тұлпар таба алмайды. Содан олар ауылына қайтып келе жатса, бір өзеннің жағасындағы лашықты көреді. Ол бір қалмақ балықшы шалдың лашығы екен. Сол үйдің маңында екі жылқы жүргенін Қарабас алыстан көреді. Сыншы қазақ баласы «ана екі жылқыны көре кетейік»-деп, өтініш қылады. Екі жылқының бірі – торы ала бие, бірі – арық қара кер ат екен. Қарабас аттан түсе қап, биені де, атты да айнала жүріп қарап шығып: «арықтығына қарамаңыз, қара кер бесті нағыз тұлпар болатын жылқы екен. Орнына жетектегі аттардан екі ат беріңіз де, осыны алыңыз. Ал, ана бие де жақсы екен, бірақ ол тұлпар болатын құлын таппайды»-депті. Жоңғар тайшысы балықшы шал мен кемпірді шақырып алып, оларға екі күйлі ат беріп, арық қара кер бестіні алып кетіпті.

Ауылына бір күндік жер қалғанда, олар тағы да өзен бойында отырған екі балықшыға кез болады. Сыншы Қарабастың айтуымен жоңғар тайшысы екі балықшыға екі-екіден төрт ат беріп, екі арық бесті жетелеп жүре беріпті. үйіне оралған соң, тайшыға Қарабас үш арық бесті атты күтуді өз міндетіне алатынын айтқан екен. Тайшы енді Қарабасты еркіндікте ұстайтын болыпты. Қазақ баласы үш арық бестіге жем-шөпті мөлшерлеп беріп, оларды жақсы бағады. Аттарды баққанына бір жыл толғанда, тұлпар торы атты сойғызыпты. Сонда торы аттың бел омыртқасының сүйегін сүйемдей жері қызыл-қоңыр болып, арқа сүйегінің басқа жері түгелдей ағарғанын көріпті. Қарабас: «тұлпардың сүйегі түгелдей ағаруға әлі бірәз уақыт бар екен!»-депті қалмақ тайшысына. Арада тағы бір жыл өткен соң, Қарабас жоңғар тайшысына айтып, тұлпар емес көк атты сойғызыпты. Бала оның сүйегінің екі елі жері әлі ағармағанын байқаған екен. Үшінші жылы күздің басында қазақ баласы қара кер тұлпарды мініп, ары-бері жүріп, атты ылғи

суытып, таң асырып қояды. Ол тұлпарды өзі баптап күту үшін жоңғар шонжарынан рұқсат сұрапты. Қалмақ тайшысы оның тілегін қабыл алыпты. Қарабас әкесінің және басқа да атбегілердің сәйгүліктерді қалай таңдап, қалай баптағанына көзі қанық болып өскен жас екен. Ол соны іс жүзінде өзі де қолдану үшін үш жыл бағып, сүйегін ағартқан қара кер тұлпарды мініп, әуелі аса көп, қатты жүрмей, аз ғана шыға жүріп, үнемі суытып, таң асырып қойып жүрген екен. Ол тұлпарға жем ретінде тазаланған арпа, не сұлы және жалқыға жұғымды қара шөп беріп отырыпты. Жемді қара керге шамалап, ретімен беріпті, себебі аяндатып, кейде желіп, кейде шоқытып, кейде шауып жүріп, келгеннен соң кермеге байлап, суытып, таң асырып, терін алған атқа жемді ел жата, түн ортасы ауа, таңға жақын беру керектігін Қарабас жақсы біледі екен.

Тұлпарды баптап жүрген ол ұйқыны азайтып, сергек жүріпті. Талай таңды көзімен атырған екен, әдетте ол тұлпарды суытқан соң, отқа қоятын бопты. Суытпаған,

не таң асырылып тері алынбаған жылқы семіз кезінде тез бұзылатынын, яғни қызыл май болатынын Қарабас біліпті. Тұтқын қара кер тұлпарды күз, қыс бойы баптап, бәйгеге қосуға жаратыпты. тұлпармен еліне жетуді армандаған Қарабас қалмақ тайшысының: «таңдаған қызыңды әперем» дегеніне амалсыз келісіп, қыз көруді кейінге қалдырыпты. Құдай оның көктен тілегенін жерден беріп, жаздың басында Қоңтайшының інісінің баласы келіншек алатын болып, соның тойына зор дайындықпен баратын болыпты. Сонымен қатар сол тойда болатын ат жарысында Қарабас баптап, қыс бойы оқтаудай боп жараған қара кер тұлпарды қосатын сәт туады. Атқа Қарабастың өзі мініп шабатын болған екен, сондықтан ол тұлпардың кекілін түйіп, үкілеп, жалын тарап, құйрығына шоқ тағыпты.

Ат айдаушы жүйріктерді белгілі жерден жіберер алдында астындағы ер-тоқымның үстіне екі басына орталап құм салынған қоржынды байлап, үстіне өзі отырып, аттардың артынан кете барады. Бәйге аттарға

мінген балалар тиісті жерге жетіп қонып, ат тынықтырып, өздері де дем алыпты. Ертеңіне ат жарысы басталған кезде де, Қарабас қара кер тұлпардың екі бүйіріне құм салған қоржынның екі басын теңдеп алып, сәйгүліктер қарасын үзгенше, артында келе жатыпты. Бәйге аттардың алды ортасынан ауды-ау деген кезде тұлпардың құлақ шекесі аздап терлей бастайды, көзі шырадай жанып, ілгері қарай шаба береді. Сол шақта ол тізгінін тартып, ат басын тежеп, қоржынды ат үстінен алып тастап, жұлдыздай аққан тұлпардың көздерін жібек орамалмен сыпай сүртіп, екі тізгінді іркіп ұстап отырып, барлық жүйріктерді басып озыпты.

«Қазақ! Қазақ!» деп ұран салып, қарақшыдан өте шығып, ат басын тежеп, жоңғар тайшысына қарап: «бәйге сенікі, тұлпар менікі ер туған жеріне, ит тойған жеріне, қайыр қош, аман болыңдар!»-депті. Дереу ат басын бұрып алып, жолға түсіп, «Алаштап!» ұран салып, ілгері қарай жөнеле беріпті. Былай шыға Қарабас астындағы қара кер тұлпарға: «жануар, қалмақ

байына бәйге әпердің, енді мені аман-есен еліме жеткізерсің!»-деді де, бүйірі қызған тұлпармен еліне аттанып кетіпті.

Салқам Жәңгірдің орнына хан болған Шығай хан інісі Өз Тәукені әскери азамат етіп шығару үшін жас кезінен үлкен әскербасы, батыр Қарабас Толыбай сыншы ұлының (1633-1723) тәрбиесіне береді. Қарабас баһадүр жас Тәукені қолына алып жауынгерлікке тәрбиелейді. Тәуке онбасыдан түменбасыға дейінгі дәрежедегі әскери атақтарға ие болған уақыттарда қалмақ басқыншыларына қарсы соғыстарда әскер бастап жауларға талай рет соққы беріп, ерліктер көрсеткен екен. Тәуке өмірінің соңына дейін Қарабас баһадүрды ұстаз тұтып сыйлап өткен екен. Хан болғасын оны бас уәзір етіп сайлапты.

ЖЕТІМНІҢ АҚЫСЫ

Ертеде бір қайырымсыз бай кіре тартып, базарлап келуге шаһарға аттаныпты. Керуен ауылдың шетіне шыққанда әркімнің есігінде жалшылықта жүрген 6-7 жасар жетім бала керуеннің соңынан құлдыраңдап жетіп, қолындағы елдің қайыр-садақаға берген қара бақырын байға ұсынып: «Маған да базардан бірдеңе әкеп беріңізші», - дейді періште пейілмен.

Тот басқан тиынға ештеңе де түспейтінін білетін бай баланы жақтырмаса да, тұлдыр жетімге не деп жауап қайтарар екен деп айналасындағы анталап тұрған көп көзден жасқанып, уәде етеді де, қара бақырды қалтасына салып алады. Ай жүріп шаһарға жетеді. Бір керуен түйені толтыру үшін бірнеше күн базарлайды. Қажетті нәрселерін алып, көңілі жайланып базардан шығып келе жатқан бай қалтасынан шақшасын іздегенде қолына баяғы жетім баланың қара бақыры ілінеді. Қасындағы қызметшілердің көзінше уәде еткен соң амалсыз аялдайды. Базардың шетінде майда-шүйде сатып отырған бақалшылардың айналасын торуылдап жүрген жүні үрпиген бала мысықты көреді де: «Мына мақұлықтың қожайыны қайсың?», - деп сұрайды.

«Ее, бұл осы жердегі адамдардың қалған-құтқан тамақтарымен күнелтіп жүрген иесі жоқ қаңғыбас мысық қой, қажет болса ал, тегін береміз», - дейді әлгілер. Онда бұны мен тегін алмаймын, сатып аламын деп, жорта мырзалық қылып қара бақырды бір саудагердің қолына ұстатады. Бақалшылар өздері құтыла алмай жүрген мысықтың пұл болғанына қуанып қалады. Күн жүреді, түн жүреді, бірақ, ауылдың қарасы көрінбейді. Керуен жолдан қиыс кетіп адасады. Олар шет-шегі жоқ сахараның шөліне кіріп шыға алмайды. Бір жұмадан соң керуеннің алды шөлден өле бастайды. Керуенбасы – байдың бойын үрей билейді. Бір уақытта бай мінген түйенің бір қапталындағы дорбадан бала мысық секіріп түсіп бет ауған жаққа жүгіре жөнеледі. Оны ешкім қуып әуре болмайды. Тағы бір жұма өтеді. Керуен әбден қалжырап, шөл қысқан құрбандықтардың саны арта түседі. Түске таяу шығыстан бес-алты аттылы кісі келеді. Амандық-саулықтан соң сол жерден бірнеше шақырым жерде үлкен шаһар бар екенін, ол шаһарда тышқан көбейіп, содан оба індеті шығып, тұрғындарының қырылып жатқанынан және қазір қаладан ешкімді шығармайтынын,

ешкімді кіргізбейтінінен хабардар етеді. «Осыдан бір жұма бұрын қаламызда бір кішкентай мақұлық пайда болды. Ол келгелі тышқан азайып, індеттің беті қайтты. Халық оны Алланың бізге жіберген көмегі деп қабылдады. Ал, хан «сол мақұлықтың иесін іздеп тауып, маған алып келіңдер, айтар алғысым бар» деп бізді аттандырды», - дейді әлгі салт аттылар. Бір жақсылықтың болатынын іші сезген сараң бай сөзге келместен: «Ол мақұлықтың иесі мен, мен оны базардан әдейі сатып алып келе жатыр едім», - дейді.

Бай ханның алдына келеді. «Шаһар іші бірнеше айдан бері дүрбелең. Оба індеті халықтың көбін жұтты. Амалымыз түгесіліп, Алладан ғана медет күтіп отыр едік. Міне, індеттің дауасын өзің арқылы жіберіпті. Мына қасиетті мақұлықты бізге қалдыр, ақысына не сұрасаң да беремін», - дейді хан байға... Айтқанындай, хан қазынадан байға он түйе алтын береді де, нөкерлеріне керуенді әлгі шөлден шығарып жіберуді бұйырады. Хан бұйрығы орындалады. Өз керуеніне он түйе алтын қосылған бай жол азабын лезде ұмытып, көңілі шалықтап кетеді. Алайда, оның ойын кенет әлдене селт

еткізеді. Ауылдан шығарда жетім баланың қара бақырын аманаттап алғаны есіне түседі. Жетімнің ақысы Құдайдың назарында болатынына жолдағы оқиғалардан соң көзін жеткізе түскен. «Жарайды, он түйе алтынның барлығын жетім бала қалай жаратады. Тең жартысын берсем де жетеді оған. Оның үстіне ақша жетімдікі болғанымен, мысықты мен сатып алдым ғой. Сондықтан бұл алтында менің де үлесім бар» деп өзін іштей жұбатады. Жолға бір күн түнеген соң бай алғашқы ойынан айнып, жетім балаға он түйе алтынның жартысын емес, екі түйесін ғана беретін болады. Тағы бір күннен соң ол ойын да өзгертіп, бір түйе алтын беретін болып шешеді. Не керек, ауылына екі күндік жол қалғанда байдың ойы тағы да нілдей бұзылады. «Оң-солын танымаған тұл жетім бір түйе алтынды қалай жаратады. Құр босқа жұрттың қолында кетеді. Одан да қара бақырының орнына бір ділда беріп, есептесейін» деп ойлап жатып ұйықтап қалады. Сол түні таңға жақын бұларды қарақшылар шауып, барлық түйелерін алып кетеді. Ертесіне есін әрең жинаған бай қасына түндегі шайқастан аман қалған жігіттерін ертіп, қарақшылардың соңына

түседі. Ондағы ойы: қарақшы топты бастаған басбұзармен мәмілеге келіп, алып бара жатқан олжалары жетімнің ақысы екенін айтып, түйелерін қайтарып алу болады. Олар қарақшыларды сәскеде қуып жетіп, әлгі сөзін айтады. Қарақшы топтың басшысы сәл ойланып тұрып нөкерлеріне: «Алтын артылған он түйені қайтарып беріндер, ал, тауар тиелген керуеннің жартысын ғана босатындар», - дейді.

Сосын қайырымсыз байға: «Сенің сөзің рас, бұл олжамызға мен де күдікпен қараған едім. Олай дейтін себебім, біз сендерді осыдан бір жарым ай бұрын, яки сендер ауылдарыңнан шыққан бойда тонаймыз деп жоспар құрып, жолдарыңды тосып едік. Бірақ, керуеннің сыртынан қалың әскер қоршап бізге алдырмады және ол жасақтағы жауынгерлер өте сұсты еді. Қайтар жолда сендер адасып құмға кірдіндер сол кезде де әскердің шебі бұзылған жоқ. Керуен шөлден аман шығып, ауылға бет түзегенде әскер тіпті қалыңдап кетті. Бірақ, бір ғажабы, керуен ауылға жақындаған сайын жауынгерлердің қатары сирей берді. Тіпті кешегі түні түк те әскер қалмады. Сол ұрымтал сәтті пайдаланып, біз сендерді тонадық. Енді

түсіндім, ол түмен қол сол жетім баланың аманатын (алтын артылған он түйені) қорғап келе жатқан періштелер екен. Сенің ниетің бұзылған сайын періштелердің де қарасы жоғала бастады. Соңғы түні сен балаға қара бақырын ғана қайтарып беремін деп шешкенде періштелер саған лағынет айтып, түгел көкке ұшты. Көрдің бе, ақырында он түйе алтын түгіл, өзіңнің керуенің де бұйырмай қалды. Аманатқа қиянат жасауға болмайды. Мына он түйені жетім баланың өзіне апарып бер.

Байлықты берген Құдай оның иесіне тұрақтап қалуын да өзі реттейді. Жетімнің ақысын жеген оңбайды, осыны есінде сақта! Ал, мына өз керуеніңнің оннан үш бөлігі бізде қалады. Бұл да саған сабақ болсын», - дейді. Жетімнің көз жасы Алланың назарында тұратынын түсінген бай он түйе алтынды да өз иесіне тапсырыпты...

ЖАҚ, СЫЛЫҚ,
ЕТСЕҢ, ӨЗІҢЕ...

Бір диуана ел аралап, шаһардан-шаһар кезіп, ұзақты күн қоржын артқан қашырының үстінде жүреді. Айтар сөзі, берер батасы: «Жақсылық етсең өзіңе, жамандық етсең өзіңе» деген мақал болса керек.

Күндердің күнінде есік алдына шығып тұрған еріккен кербез әйел келе жатқан диуананы көріп: «О, сұм неме, міне саған жақсылық та, жамандық та. Ал да же, арам қат!» деп у қосып пісірген бір таба нанды ұстата салады. Нанды қоржынына салып алған диуана ел аралап, жұрттың қол қайырын алып жүре береді.

Диуана шаһардан-шаһарға бет алады. Жапан далада шұбап келе жатқан керуенді көреді. Керуен соңында жаяулар келеді. Керуен жақындай келе диуана қасына келіп тоқтайды.

– Е, диуана, жүрген жерің мейірімді, қайырымды болсын,-деп сәлем береді керуен басы.

– Жүрер жол, басар тауың жеңіл болсын,-деп диуана жауап қатады. Керуен соңында азып-тозған аталы-балалы екеу тұр екен.

– Ей, диуана, біздің күн қараң болды. Азық таусылды. Мына тағдырдың тәлкегіне ұшырап, қарақшыларға тоналған аталы-балалы екеуіне жүрек жалғар бірдеңе болса бер,-дейді керуен басы.

Қайырымды диуана қоржынынан бір

таба нан алып екеуіне бөліп береді. Неше күн ашыққан олар нанды қомағайлана асай бастайды. Нанды жеп бола бере әуелі бала, одан кейін әкесі құлайды. Сол құлағаннан тіл бермейді. Неше күн, неше түн жол азабын бірге көріп жалғасып келе жатқан ер азаматтардың өлгендеріне көздері жеткен керуеншілер диуананы бас салып тепкілей бастайды.

Диуананы ауыз аштырмай сабай береді. Бір мезет диуана үн қатады:

– Уа, қайырымды адамзат, жазықсыз мені таяқтадыңдар, ел берген қайыр-садақаны алып жүре бердім. Кімнің не бергенін қайдан білейін. Бірақ мен осы таба нанды берген үйді білемін...

Ар жағын айтқызбай керуеншілер бастырмалатып кетеді:

– Жүр, баста бізді сол үйге.

Өліктерді артып алады. Диуана керуеншілерді ертіп шаһардағы нан берген әйелдікіне келеді. Керуеншілер түйелерін шөгеріп, өліктерді түсіреді. Жүгіріп далаға шыққан сылқым әйел өліп жатқан өз күйеуі мен жалғыз баласын көріп, өз ісіне өзінің жаны күйзеледі. Ақыры іш құса болып өледі.

Әйелдің зұлымдықпен жазықсыз жанға жауыздық жасамақ әрекеті өз алдына көр болып қазылады.

ҮНCІЗ ЖЕҢҮ

Бір күні кедей жоқ қарап, қыр басына шығады. Түс кезі болғанда атын байлап, түстенуге отырады. Дәл сол кезде оның қасына ауылдың байы жетіп келеді. Кедей байлаған ат ағашқа ол да атын байлайды.

– Атыңызды ана ағашқа байламаңыз, атым тым асау, атыңызды теуіп жіберуі мүмкін,- дейді әлгі кедей оған.

– Атымды қайда байлау өз еркімде, жұмысың болмасын,-дейді де, ол да асқа отырады.

Көп өтпей жылқының шыңғырған дауысы шығады. Екі ат тебісе жөнеледі. Екеуі де жүгіреді. Бірақ олар барғанша кедейдің аты байдың атын теуіп өлтіреді.

– Атыңның қылған қылапатын көрдің бе? Ат төлейсің маған!-деп байекең айқайға басады.

Екеуі келісе алмай, қазының алдынан бірақ шығады.

– Сенің атың ананың атын теуіп өлтіргені рас па?-деп сұрайды қазы.

Кедей жұмған аузын ашпайды. Қазы кедейді тағы да сұраққа тартады. Кедей сол беті жақ ашып жауап бермей қояды. Амалы таусылған қазы:

– Бұған не шара? Ол өзі сөйлей алмайтын

мылқау екен,-дейді.

Таң-тамаша болған бай: «Алғаш кезіккенде сарнап тұрған болатын» дейді.

«Ол не деді? Рас па?» деп сұрады қазы.

– Әрине, рас! Ол маған «Атыңды атыммен бірге байлама, атым асау, егер бірге байласаң, ол сенің атыңды теуіп өлтіруі мүмкін»-деген.

– Мәссаған,-дейді қазы, -Ендешесенікі жөн емес, өйткені ол алдын ала саған ескертіпті ғой. Сондықтан, ол атыңды төлемейді дейді.

Қазы сыртқа шыққан соң кедейден:

– Сұрақтарыма неге жауап бермедің?-деп сұрайды.

– Бай-манаптардың ұшан-теңіз сөзіне сенсеңіз де, жарлының сөзіне сенетін заман емес екенін білем ғой. Сондықтан шындықты оның өзіне айтқызғым келді. Сосын бәріне көзіңіз жеткен жоқ па?!-деп жауап береді кедей.

ОЮ ХАН

АҢЫЗЫ

Ертеде бір елдің әділ ханы болыпты. Оның жарлығы бойынша қол астындағы елдің ою-өрнек, кесте, тоқыма, тігін сынды өнерлерді меңгергені сонша – барлық пайдаланатын тұрмыс заттары ою-өрнекпен көмкерілген екен. Ал, бұл ел-жұрттың өзі бір-бірімен ою тілінде сөйлесе алған. Сол себепті бұл елдің басқарушысы Ою хан атанып кеткен.

Күндердің бір күнінде бөтен елдің ханы соғыс ашып, Ою ханды тақтан құлатып, орнына өзі отырады. Ол ескі салт-дәстүр, ежелгі өнердің бәрін жойып, жаңаша хандық құрмақ болған. Бірақ ескі оюдың орнына жаңа ою таба алмапты. Жаңа дегеннің бәрі ұзаққа бармай ұмыт бола береді. Бұрынғы өнерді жасаушы шеберлердің көбі азайып, жойылуға айналыпты.

Сондықтан да оны ел Жою хан деп атаған.

Бір күні Жою ханның жалғыз ұлы аңға шығады. Аң атаулының бәрін қырып, еті мен терісіне қарық болмақ ниетпен ойына алғанын істейді. Сонда жолда кезіккен бір үкі оның бетіне қарай атылып, екі көзін ойып жібереді. Суқараңғы соқыр болған хан баласы тәлтіректеп келіп жар басынан құлап, мерт болады.

Бұл кезде Жою хан баласына іздеу салып жатады.

– Менің балам адасып жүр, тірі. Кімде-кім оны өлді деп хабар әкелсе, басын аламын,-

деп жарлық береді. Сондықтан оны індетіп іздеуге ешкім батпайды. Зынданда жатып мұны естіген Ою хан баланы өзі іздемек болады. Жою хан оны зынданнан босатып, ұлын іздеуге жөнелтеді. Ою хан өзімен бірге дәрі-дәрмегі мен құрал-сайманын алып, жолға шығады. Қалың орман мен тау-тасты кезеді. Бір жерге келгенде әлдебір ерекше үн шығады, жақын барып тыңдаса:

– Жойылсын Жою хан!-деген әлсіз дауысты естиді. Бұл тасқа кептеліп жатқан киік екен, жамбасына оқ тиіп жараланыпты. Ою хан дереу оның аяғын таңып, дәрі құйып, жөніне жібереді. Осылайша алдынан кезіккен барлық аң-құсты емдейді. Ең соңында қанаты сынған үкіге жолығады. Оған да ем-дом жасайды. Үкі хан баласының көзін ойып алғанын, мәйіті жар астында жатқанын айтады.

Ою хан еліне оралып, көрген-білгенін оюлап сырмақтың бетіне түсіреді. Сонан соң қолынан шыққан әдемі бұйымды Жою ханның алдына жайып тастайды. Көздің жауын алған сырмақтың өрнегі ханды баурап алады. Қайта-қайта құмарлана қарап, ұзақ ойланып, сырмақта белгіленген бейнелерден баласының ажал құшқанын айтпай түсінеді.

– О жалған! Жалғыз ұлымның шынымен өлгені ме? Қаралы хабарды жеткізген сені де өлтіремін!-деп қылышын суырып

алып Ою ханға кезейді. Сонда ақылды хан саспастан «Баламның өлгенін кім естіртсе, соның басын аламын», -деп едің. Мен ештеңе айтқаным жоқ. Балаңыздың өлімін естіртіп отырған өзіңіз емес пе?-дейді.

Жою хан уәжден ұтылып әрі баласының өліміне қайғырып жатып, көп өтпей ішқұсадан өзі де көз жұмады. Ал, Ою ханды ел-жұрты қайтадан ақ киізге отырғызып, хан көтеріп, ұлан-асыр той жасайды.

Үлкеннің бастауы мен кішінің қоштауы

Тарихи деректерде әз Тәуке хан осы атақты билерді «Жеті жарғыны» қабылдағаннан кейін сынамақшы болып, қайсысы қандай жауап берер екен деп тіл қатады.

– Дауға билік айтқанда, алдымен жасы үлкеннің бастауы, жасы кішінің қоштауы жөн бе, әлде жасы кіші бастап, жасы үлкеннің қоштауы жөн бе?

Сонда ұлы жүз биі Төле:

– Төбеде тұрған кісі төрт жағын түгел көргенде, төменде тұрған екі жағын, беткейде тұрған бір жағын әрең көреді. Сондықтан жасы үлкеннің, оңы мен солын, алды-артын болжаған ағаның алдымен билік айтқаны дұрыс қой, -депті.

Орта жүзі биі Қазыбек би тұрып:

– - Жасы үлкен аға төреші бола алмайды. Себебі, оның артында қаймығары жоқ. Жасы

кіші іні де төреші бола аламайды. Себебі, артында қайырылары жоқ. Сондықтан алдында айбынарлық ағасы бар, артында именерлік інісі бар, алды-артына қарайлап, билігін абайлап жүргізетін ортаншы бидің төрелік айтуы орынды ғой,-депті.

Ең соңында Кіші жүз биі, әрі жасы кіші Әйтеке:

– Ағасы келсе, ардақтап атын байлағандай, қонағы келсе, құрметтеп жайланғандай, тындырымды інісі болса, қанаты-құйрығы сай болып, көңілі жай болып, ағаның алар тынысы болса, інінің міндеті басқару, ағаның реті бас бағу емес пе?-деген екен.

Осы мәжілісті басқарып отырған Тәуке хан билердің, әсіресе Әйтекенің берген жауабына риза болып, шын ықыласын білдіріпті.

*Тоғыз жасар
Қазыбектің топқа түсуі*

Қоңыр күздің жаймашуақ күндерінің бірінде ауыл ақсақалдары Келдібек биді ортаға алып, төбе басында отырады. Алыстан арнайы келген бес-алты жолаушы ат басын бидің алты қанат ақ үйіне тіреді де, көп кідірмей мәжіліс төбеге қарай қайта бұрылды. Жапырласа аттан түсіп Келдібек биге, алқақотан отырған ақсақалдарға сәлем беріп, амандық-саулық сұрасып болған соң, жолаушылардың ішіндегі жасы алпыстар шамасындағы ажарлы адам сөз бастады.

— Арғы атамыз — найман, оның ішінде сыбан боламыз. Ныспым — Қадырбай, — деп өздерін қысқаша таныстырып өтті де, алыстан ат арытып, әдейілеп келген шаруаларына ойысты, — малым көп емес, екі айғыр үйір жылқым бар. Оны жазы-қысы атан жілікті екі жігіт бағады. Бір күні жаяу борандатып, жайлауда жатқан жылқыма келдім. Жаураған жылқышыларды қос басына жіберіп, өзім сонда қалдым. Сол күні керіалабайталтұмсақұлындады. Менің қатты таңғалғаным: жаңа туған жас құлын атып тұрып, шаранасын сілкініп-сілкініп жіберді де, жылқыны айнала шаба жөнелді. Қайта айналып келіп, енесін емген соң әлгі әрекетін қайталады. «Мына құлын бәйгенің алдын бермейтін тұлпар болғалы тұр екен» деген

қуанышпен үйге қайттым. Жылқышылар да тамақтанып болып, атқа қонғалы жатыр екен. Оларға көргенімді айтып, жас құлынға сақ болуларын қатты тапсырдым. Амал не, қызыл іңірде жылқышыларымның бірі келіп, құлынның ұшты-күйлі жоғалғанын хабарлады. Қасқыр жеді, қолды болды дейін десек, ешбір белгі жоқ.

Туған күні жоғалған сол құлынды бесті ат болғанда танып отырмын. Уақ өгізбай деген кісінің асында кербесті бірінші, менің атым екінші болып келді. «Кері ат — менікі, қайтар» десем, мына кісі: «өзімнің көк биемнен туған құлын. Сенбесең, жанымдағы куәгерлерден сұра», - деп маңайлатпайды. Куә түгіл жанын берсе де сенбеймін, ат — менікі. Сізді әділ би деп естуші едім, төрелігін өзіңіз айтыңыз.

Келдібек би ұзақ ойланып, отырып-отырып:

– Мұны мен шеше алмаймын, қиын билік екен, - депті. Сонда тас атып ойнап жүрген тоғыз жасар Қазыбек:

– Әке, осы билікті маған беріңізші, мен шешейін, - дейді.

– Мен шеше алмаған даудың түйінін сен қайдан шешесің, - деп баласына зекіп тастап, үнсіз отырған жолаушыларға қарады, — мұның билігін шеше алмаймын дедім ғой.

Босқа уақыт өткізбеңдер. Қонамын десеңдер,
үй — мінеки!

— Әке, маған беріңіз, мен шешемін, —
бала тағы да сұрады.

Келдібектің билік айтпайтынына көздері
жеткен соң:

— Айтсын. Осы баланың билігіне ризамыз,-
деп дауға түскен екі жақ та келісімін береді.
Билік өзіне тиген бала даугерлердің алдына
түсіп, өрістегі саулық қойларға алып келеді.

— Мына малдың ішінен екеуіңіз екі қой
ұстап, Мойындарына белбеулеріңізді байлап
жіберіңіздер. Сонан соң ауылдағы көгеннен
осылардың қозысын танып әкеліңіздер!

Қадырбай ақсақал көгеннен бір қозыны
ағытып алып, алдына өңгеріп, ауылдан шыға
бере: «мен белбеу байлаған қойдың егіз
қозысы болуы керек» деген ойға келіп, кері
бұрылады да, тағы да бір төлді алады. Ол
екеуін бағанағы қойға апарғанда енесі мен
қозылары маңырасып табысады. Ал қарсы
жақ апарған қозы белбеу тағылған қойға
жоламай, өз бетімен кетеді. Сонда Қазыбек
тұрып:

— Ат — мына кісінікі, өзіне қайтарыңыз,-
дейді оған. Екі жақ әділ билікке бітіскеннен
кейін, жиналған халық мәнісін айтып беруін
сұрайды.

Сонда кербестіні құлын кезінде ұрлаған жігіт:

– Ат шынында Қадырбай ақсақалдікі. Мен оны құлын күнінде алып кетіп едім. Аякөз маңында тұратын нағашыма барып, қайтып келе жатсам, үстіндегі шаранасы әлі түгел кеуіп үлгермеген құла құлын жылқыны айнала шауып жүр екен. Менің бәйге көк биемнің барлық кемшілігі — туа салысымен құлынын тарпып өлтіріп тастайтын. Өлген құлынын іздеп арқырап тұрған биеге құла құлынды жібергенімде мекіреніп, емізе бастады. Сөйтіп құлынды иемденіп кеттім.

– Менің ұлым жоқ болғанмен, барлық дәулетім — екі айғыр үйір жылқымның ішінен бір бәйге ат кеткен емес, -деді Қадірбек ақсақал сөз кезегі келгенде. — Менің кер атым ылғи бәйгенің алдын бермейтін, бұл жолы бірінші болып кербесті келді. Анық зер салып қарасаңыздар, кер ат пен кербестінің бір биеден туғанын білесіздер, өйткені екеуінің түр-түсінде еш айырмашылық жоқ.

Жиналған халық Қазыбектің қазылығына риза болып тарасады.

СЫРЫМНЫҢ ҮШ ҚАСИЕТІ

Бір топ жолаушы Сырымды іздеп келе жатса, алдарынан әйел шығады. Жөн сұрасып, жолаушылардың Сырымға бара жатқанын біліп, беріп жіберетін аманаты бар екенін айтып, оны Сырымға жеткізуді өтінеді:

– Ол не аманат, жеңіл ме, ауыр ма?-деп сұрайды жолаушылар.

– Қадірін білсеңіз жеңіл де емес, алып жүруге ауыр да емес,-дейді де, әйел басындағы орамалын көтеріп бір тал шашты желкесінен, енді бір тал шашты маңдайынан жұлып алып жолаушыларға береді. Содан кейін оң жақ қолтығыныан бір жапырақ шүберек береді. Тезек теріп жүрген қабының бір бұрышын жыртып алып, оны да Сырымға жеткізіңіз деп береді. Жолаушылар «Мұны кім берді деп айтамыз», -дегенде, әйел: «Сырымның өзі біледі», -деп жауап қайтарады.

Жолаушылар Сырым аулына келіп, болған мән-жайды айтып, аманатын тапсырады.

– Сендер мұны не деп шештіңдер?-деп сұрайды Сырым.

Жолаушылар:

– Шеше алмадық,-дейді.

– Бұл әйел Байбақты баласы көрінеді, елден ерте кеткен екен. Желкеден шаш алғаны туған жерім, туысқан елім артымда қалды дегені. Төбеден шаш алғаны одан бері мына бастан бірталай уақиға өтті дегені.

Маңдайынан шаш алғаны – әлі жаспын, өмірден үмітім бар дегені. Көйлектің оң жақ қолтығынан шүберек жыртып бергені – қолтықта бауыр бар. - Мен сенің бауырыңмын дегені. Байбақтың баласы екенін осыдан білдім. Қаптың бұрышын бергені үйге тезекпен кіріп күлмен шығып жүрмін дегені,-дейді Сырым.

Біраз күн өткен соң, Сырым әйелдің аулына келеді. Мұндағылар қонақ етіп, біраз жатқан соң ауылдың бір ақсақалы: «Не жұмыспен келдің?»-деп сұрайды. Сонда Сырым:

– Саған арзан, маған қымбат, сенің қолыңда менің бір сүйегім – қарындасым жүр екен. Пұлын алып бересің бе, құнын алып бересің бе?-дейді.

– Бұрын сен ол қарындасыңды көріп пе едің?-дейді ақсақал.

– Жоқ, көргенім жоқ!-дейді Сырым.

Сонда ақсақал: - Бір түсті киінген қырық әйел, қырық еркек қарама-қарсы жүреді. Сол уақытта бір-біріңді танысаңдар бірге ауылдарыңа қайтыңдар, танымасаңдар осында қалады,-дейді. Сөйтіп қырық еркек, қырық әйел қарама-қарсы жүргенде, көп әйелдің ортасында келе жатқан Байбақтының қызы қасында келе жатқан әйелдің құлағына:

– Анау қырық адамды бастап қырық бірінші болып келе жатқан менің ағам Сырым,-деп сыбырлайды. Сырым да Байбақтының

қызын тани кетеді. Сонда ақсақал:

– Бір-бірінді қалай таныдыңдар?-деп сұрағанда, Сырым:

– Қырық әйелдің ішінде отыз тоғызы өтіп бара жатқан еркектің бәрінің бетіне қарап санап шықты, ал мына әйел қатарынан асып кеткенше менен көзін аудармады. Содан таптым,-дейді.

Ақсақал әйелден:

– Сырымды қалай таныдың?-деп сұрағанда ол:

– Сырымда ерекше үш қасиет бар: біріншісі – батырға біткен тұлғасы, екіншісі – өжет мінезі, үшіншісі – асқан даналығы бар деп еститін едім. Сырым маған қыран топшылы, толық денелі, кең кеуделі, шалқа төсті, жолбарыс бетті болып көрінді. Басы да елден ерек – торсық шекелі екен. Ағамды осыдан білдім,-депті.

Сөйтіп Сырым Байбақтының қызын күндіктен құтқарып аулына алып қайтқан екен.

Жігіттің түп атасын қазған ит

Сырымның атасы Шолан батырды төрелер қылыштап өлтіреді. Шоланнан Дат іште қалып дүниеге келгесін, қара қазақ жиналып төрелерменен арадағы зіт (зіт – деген ескі сөз, бұл жерде кек деген мағынада алынған) ұмытылмас үшін жас баланың атын Дат қояды. Дат атасының кегін ала алмайтын жасықтау болып өседі.

– Ей, Дат, сенің атың заманында қойған Дат еді-ау, есіміңе жесімің лайықты емес, тек бір қоя салған ат еді-ау-деп қазақтың қарттары Даттың бетіне соғып жүреді.

Дат өсіп бір тәуір әйелге үйленеді, одан Сырым туады. Сырым өсіп ат арқасына мініп, ағайын аралап Байбақтының Сасай дейтін атасының аулына келеді. Келсе ағайындары қаумалап ортаға алып, жылап қоя береді.

– Мына атаңа нәлет Нұралының баласы Есім сұлтан біздің бір ағайынның Ақмоншақ дейтін жүйрік атын ылауға мінемін деп ұстатып алып еді, енді бәйгеге қосып Есімнің Ақмоншағы атанып, атағын шығарып тасып жүр. Міне биыл екі жыл болады, талай рет кісі жіберіп сұрадық, берер емес. Бүгінде «кұлаққа құлақ, тұяққа тұяқ ал» дейтінді шығарды,-дейді.

– Ақмоншақты бір жесірге балайтын едік, бүкіл Байбақтының атағын шығарған Ақмоншақ еді. Шырағым, сол атқа сен бар, саған берер,-дейді ағайындары.

– Ей, ағайын, сіздер мені Нұралыға жұмсамаңдар, ол ит маған да бермес. Берсе жақсы, бермесе тегін қайтпаспын, бір жанжал туып кетер,-деп өтінеді Сырым. Ағайындары қаумалап болмайды, ақырында Сырым көнеді. Барып Нұралы ханның өз үйіне түседі.

– Сырым, жай жүрмісің, жұмысың не?-дейді Нұралы.

–Сіздің Есім деген балаңыз менің бір ағайынымның атын ұстап ылауға мінген екен, оған екі жыл толыпты.

– Мауқы басылса, сол аттың сүйегі болса да алып кетейін деп келіп едім,-дейді Сырым.

– Жарайды, олай болса Есімді шақыртып айтайын,-дейді хан.

– Есім шырағым, мына Сырым Ақмоншақты сұрай келіпті. Бірталай міндің ғой, енді берсейші,-дейді Нұралы баласына.

– Ағайыннан бір ат міне алмасам, мен несіне сұлтан болып жүрмін? Мен атты беремін деп алғаным жоқ, Сырымға ат керек болса құлаққа-құлақ, тұяққа-тұяқ алсын да кетсін,-дейді Есім.

– Менің де естиін дегенім осы сөз еді,-деп Сырым үйден шыға жөнеледі. Нұралы хан артынан Есімді қайта шақырып алып:

– Шырағым Есім, сен түсін, мына Сырым бір тайдың құнына келіп жүрген жоқ, бұл соғысқа келіп жүр, сен білмейсің, бұның

атасы Шолан біздің бабаларымыздың қолынан жазымдалған, бұл соны әлі ұмытпай жүр екен, атын беру жөн болар,-дейді.

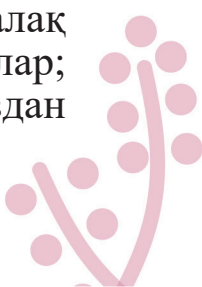
Есім Сырымның артынан кісі шаптырып: «Келіп қонақ болып, атын алып кетсін»,-дейді.

– Атаңа нәлет Есімнің есігіне бір тай үшін екі барып еңкейсем-ау, бар ханыңа сәлем айт, келіп қонақ болатын күнімді өзім айтармын,-деп қайырылмай кете барады. Ағайындарына келіп атты әкеліп берсе аларсыңдар, өздері әкеліп бермесе енді сұрамаңдар,-дейді.

Сырым аулына келіп атын тастап, Есімнің ызасынан желмаяға мініп, ханды шабуға Сарыарқаның қазағынан көмек сұрайды. Сөйтіп жүргенде елдің ақсақалдары кеңесіп Сырымды Бақай сыншының алдынан өткізбекші болады. Сонда екеуі кездескенде, Бақайдың Сырымның қолын ұстап тұрып айтқан сөзі мынау екен:

– Иә, Сырым бала, жоқтан бар болдық, айырдан нар болдық, көндей қамқа тозды, атадан ұл озды, анадан қыз озды, боздан бурыл озды. Осыған жауап берші, шырағым,-дейді. Сонда Сырым батыр:

– Иә, жоқтан бар болсам, Құдайдың күдіреті болар; Айырдан нар болсам, атам үлек болар; Көндей қамқа тозса, киюі салақ болар; Атадан ұл озса, еркіндігі болар; Анадан қыз озса, шіркіндігі болар; Боздан

бурыл озса, жүйріктігі болар, Бақай ата!-депті.

– Ей Сырым, әкең сенің Дат төмен, тентек, шұлғауын асына малып ішетін еді. Шешең Қараторы қайратты, күндіз келген жиырма кісіні түнде келген жиырма кісіні қонақ қылып аттандыратын еді. Сен шешеңе тартып туған екенсің-ау, балам,-дейді Бақай қарт.

– Иә, Бақай ата, әкем Дат тентек болса болған болар, шешем күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды қонақ етіп аттандырса, қырықтың бірі қыдыр деген, онда мен қыдырдан жаралған болармын. «Өзін өзі езген ит, өзен бойын кезген ит, өзі болған жігіттің түп атасын қазған ит» деп еді, Бақай ата,-депті. Сырым.

Сонда Бақай сыншы сөзден жеңіліп батырды қонақ қып, ат мінгізіп, шапан жауып батасын беріп аттандырыпты.

ТӨЛЕ БИ МЕН БАЙДАЛЫ

Атақты Ұлы жүз Үйсін Төле би Қуандыққа келіпті. Төле бидің жер жарған даңқын естіп жүрген Қуандықтың ел жақсылары жиылып келіп: “Сізбен құда болғымыз келеді, не қыз беріңіз, не қыз алыңыз”,-деп жабысады. Сонда Төле би: “Ұлымның бәрі үйленген. Бой жетіп отырған қызым бар, соны берейін. Қалың малы жүз жылқы, он бес түйе, бота мойын Жамбы!”-депті. “Құп болады”,-деп айтқан қалың малын, сол жолы бір жола беріп жібереді. Риза болған Төле би: “Қызымды бір жыл сақтайын: ендігі жылы осы уақытта келіп жесірлерінді ал”,-депті.

Жыл өткен соң Қуандықтан қырық адам келінді аламыз деп Төле биге барады. Бұл екі ортада Төле бойжетіп отырған қызын бір бай өзбекке беріп, ұзатып жібереді. Одан көп мал, ақша алады. Барған Қуандық кісілеріне: “Ер жеткен баланы аңдып отыру қиын екен, қызым бір өзбек жігітімен қашып кетті. Келінді алам десеңдер Ташкенге барып, келіндеріңмен ауыз ба ауыз сөйлесіңдер, болмаса, “игіліктің ерте-кеші жоқ” деген, бір келінім буаз, соған қараңдар”,-деп, сөз де, теңдік те бермейді, аяғына отырғызбайды.

Қуандық кісілері былай шығып ақылдасып: “Бұл қорлыққа шыдап болмас, Төле бидің жылқысынан жүз жылқы барымта алып қайтайық, сонда да он бес түйе, бота мойын жамбы қалып жатыр ғой!”-деседі де, Төле

бидің жылқысынан өздерінің берген жүз жылқысын санап алып еліне қайтады. Жылқышылар қуып, бұлармен соғысады. Бір соқыр жылқышы жиырма кісіні аттан түсіріп, бұларды әлсіретеді. Сөйтіп жүргенде жаңбыр жауып күн шытырлағанда әлгі мықты, соқыр жылқышыға жай түсіп өледі. Қалғандарын бұлар жеңіп, жылқыларын еліне айдап қайта береді. Бір жылдан кейін күн даулап Төле би Қуандыққа келсе, Абылай да осы елге келіп жатыр екен. Төле би соған жүгінеді. Абылай дауды созып кейінге қалдырады. “Ендігі жылы тап осы уақытта келемін, оған дейін екі жағың да сегіз-сегізден би сайлап алыңдар. Мен Төбе би боламын”, -деп Төле биді еліне қайырып жібереді. Төле би еліне барып сегіз биді сайлап алып, жыл өткен соң Қуандыққа қайта келеді. Абылай да келіпті. Қуандық ұмытып, би сайламапты. Асығыста жеті би тауып бір би таба алмай, енді үш күнге Абылайдан мүрсат сұрайды. Абылай береді. Ал бұл арада Төле би “жылқышымның құны екі мың жылқы” деп күн дауын даулап бір мың жылқыны Абылайға бермек болады. Мұны Қуандық сезеді. Жеті би күнде кеңес құрады. Бұлардың сөздерін он екі жасар, асық ойнап жүрген Байдалы есітеді. Бір күні жеті бидің қасына келіп сөздерін тыңдап тұрса, Төле биді сөзден жеңе алмаймыз, оның үстіне бір биіміз кем. Осы дауды өршітіп алмай екі мың

жылқысын беріп біту керек деген қорытынды байлауға тоқтайды. Мұны естіп тұрған бала: “Ағалар, бұларың дұрыс емес, Төле бидікі зорлық. Зорлыққа төзіп болмайды. Сегізінші бидің орнына мені алып барыңыздар. Төле бимен мен сөйлесіп көрейін, есе алмасам, есемді жібермеспін, мені баласынбаңыздар! Біздің ісіміз ақ емес пе, аққа Алла жақ дейтіні қайда?”-депті.

Билер бұған келісіпті. Екі жақ айтысқа кіріседі. Төле би сөз бермейді. Қуандық билері жақ жазып, үндей алмайды. Сонда Абылай кім сөйлеседі дегенде, он екі жасар Байдалы:

— Мен сөйлеймін. Аймен аталас емеспіз, күнмен баталас емеспіз бұлт пен туысқанымыз жоқ, сол күнгі жауған жаңбырға жақындасып жуысқанымыз жоқ. Құдайға шықпағыңды шақ дегеніміз жоқ. Құрығын сүйрете алмай жүрген Үйсіннің соқыр жылқышысын көзінен көздеп ат дегеніміз жоқ. Елінде талай қасқа мен жайсаңдар жай түсіп өлген шығар. Солар үшін құдайдан алған құнынды көрсет, Төле би? Құдайдан құн алмасаң, мен де құн бермеймін. “Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ” деген. Дұрыс төрелігіңді айт, Абылай!-депті.

ОРАЛ ТАУДЫҢ ОР ТҮЛКІСІ

Қаз дауысты Қазыбектің баласы Бекболат он сегіз ағайынды екен. Соның кенже інісі жорықта жүргенде, Абылайдың бір үйір жылқысын абайсызда қолына түсіріп, алып кетіпті. Соны Абылай біліпті. «Мені басынғаны ғой», -деп намыстана аттанып, Бекболаттың ауылына келіп түсіпті.

Бекболат Абылайдың алдында жорғалап: «...Тоғыз айыппен жолыңызды алып кешіңіз, байқаусызда балалықпен болған ғой», -дейді.

Ханның қасындағы Бекболатпен бақ күндес кісілер: «Бұл сізге қыр көрсеткені деп біліңіз, мұны басуыңыз керек», -деп шағыстырып отырған соң: мен малға уана алмаймын, тентек ініңді өлтірмей ашуды баса алмаймын, -дейді Абылай.

«Өз інімді өлтіруге мен де ұстап бере алмаймын», -дейді Бекболат.

Абылай үндемей кетіп қалады. Қайтадан үш жүз кісімен келіп Бекболаттың інісін ұстап алып, мойнына арқан тақтырып ала жөнеледі. Сол күні түстікке бір көгал жерге келіп қонған соң, Абылай: «Соңымыздан ешкім келмес пе екен, қарап тұрыңдар», -дейді. Абылай әлден уақытта: «Бір қарайған көрінеді», -деген соң: «Ол Бекболат болар, келген соң түс деп атын ұстандар» дейді. Айтқанындай Бекболат екен.

Түспей атының басын теріс қаратып тұрып:

– Ай, Абылай, мұнан бұрын жолдасқа мен қандай едім, қасындағылар қандай еді?- дейді.

– Сен бір төбе, бұлар бір төбе еді,-дейді Абылай.

Сонда Бекболат келген жағына шауып кетіп, әлден уақытта қайта шауып келіп, әлгідей теріс қарап тұрып:

– Орал таудың ор түлкісі,

Айнала қуса ит жетпес.

Орал таудың ақ иығы,

Ақ иық келсе, тек кетпес,

Сондадағы мерт етпес!-

деп байлаулы тұрған інісін шешіп алып жөнеле беріпті, хан қарсылық жасатпапты. Бекболат кеткен соң, қасындағылардың түсіне алмай таңырқап отырғанын біліп, Абылай:

– Мына мен «Бекболат, сен бір төбе, басқаларбіртөбееді»дегенгенамыстанғандай болдыңдар-ау, Бекболаттың келіп кетуінен не сезіп отырсыңдар? Жаңа ол не айтып кетті?-депті қасындағы билеріне.

– Сол арасын аңғара алмай отырмыз!- деген соң, Абылай:

– Білмесендер, енді онымен таласып

өкпелемендер,-деп Бекболаттың сөзін былай түсіндіріпті. — «Орал таудың түлкісі» деп ол өзін айтты. «Айнала қуса ит жетпес» деп сендерді айтты, «Орал таудың ақ иығы» деп мені айтты. «Ақ иық келсе тек кетпес» деп келіп қалған соң, ашумен інімді алған шығарсың» дегені. «Сондадағы мерт етпес» дегені ханнан халық күшті, халықтан биліксіз, хан да болсаң ақылыңа салып, інімді жібер, жәбірің болса, айып алып бітерсің дегені» депті.

Айтқанындай артынан Бекболат тоғыз айыбын жіберіпті. «Кеп қорқытады, терең батырады» деген сол. Абылай сықылды аузы алты қарыс хан да қалың қазақтан қаймығып қайтып кетіпті.

КӨЛ НЕГЕ МАРҒАКӨЛ
АТАНДЫ?

Баяғыда Марқакөлдің орнында ар жақ, бер жағына көз жетпейтін үлкен жазық болған деседі. Сол уақытта найманның бір байының Марқа атты асқан сұлу қызы моңғолдың Ұранқай руынан шыққан Балжын деген жігітті ұнатады. Балжынның атақты бәйге кер аты болыпты. Марқаның ағаларының көзі осы кер атқа түсіп жүреді екен.

Кер атты алудың жолын іздеген қыздың ағалары Балжынның алдына марқа қозының еті піскенше үлкен жазықты айналып шығуы керек деген шарт қояды. Егер аталған мерзімде шауып шықса, Марқаға үйленеді, орындай алмаса, кер аттан айырылады. Сонымен бағлан сойылып, қазанға салынады. Балжын атқа қонады. Бағланның еті пісер-піспесте кер ат мәреге жақындапты. Су деңгейінің жылдам көтерілгені сондай, мәреге таяп қалған Балжын атымен қоса суға кеткен екен дейді. Кер аттың ізінен атқылаған су мен ақ Марқаның көз жасы қосылып, көл пайда болыпты.

Күні бүгінге дейін моңғол қазақтарында «Балжынгер» деген күй бар. Ал көл осы оқиғадан кейін «Марқакөл» атанған екен.

Ерте кезде бұл көлдің орнында кең жазық дала болыпты. ол жерде алуан түрлі әсем жасыл шөптер, ағаштар өскен екен.

Осы жерді мекендеген бір байдың жүйрік аты бірде қатты мазасызданып, бір орнында тұра алмай шиыршық атыпты. Содан бір уақытта жердің астынан су атқылап қоя береді. Аспанға шапшыған су лезде шөптерді, ағаштарды басып, жоғары көтеріліп, тау баурайына дейін жетеді. Сасқалақтаған ауыл көшіп үлгере алмай, әбден әбігерге түседі. Сөйтіп, әлгі байдың бір көген қозы-марқалары су астында қалып қойған көрінеді. Кейін аяқ астынан пайда болған сол көл “Марқакөл” деп аталыпты.

АСТЫН ЖҮЗІКТІ ҚЫЗ

Ертеде бір ханның екі қызы, бір ұлы болыпты. Үлкен қызы жаннан асқан сұлу екен. Күндердің бір күнінде қыз қолындағы алтын жүзігін жоғалтып алыпты. Әкесі: «Кімде-кім қызымның алтын жүзігін тауып берсе, қызымды соған беремін», -деп, ел-елге жар салыпты. Қызды аламыз деп дәме қылған адамдардың ешқайсысы да жүзікті іздеп таба алмапты. Хан жарлығын естімеген баласы білмей, қорадан тауып алған жүзігін әкесіне әкеп беріпті. «Хан жарлығы екі болмайды» деген оймен хан қызын өз ұлына қоспақшы болып, көрші ел халықтарын тойға шақыртады. Жан-жаққа кісі шаптырады. Хан қызын ұлына беретін болыпты деген лақап тарайды. Бұл сұмдықты естіген қыз арсыз әкенің әміріне көніп, өз ағама әйел болғанша, қаңғырып өлейін деп, той болар алдында жасырынып, өз үйінен бір түнде қашып шығады. Бірнеше күн жүріп, тау ішіндегі бір үйге келіп паналайды. Хан қызының жоғалып кеткенін естіп, тас-талқан болып ашуланып, жан-жаққа іздеушілер жібереді. Қаншама нөкерімен ханның өзі де іздеп шығады. Айлар, күндер іздеп қызды

таба алмайды. Бір күні қыз өзінің үңгірінен шығып, тау бөктерінде жидек теріп жүргенде, хан көріп қалып, қызына қарай айқайлап жүгіреді. Бірақ қыз әулие үңгірге кіріп кеткенде, есік тарс жабылып қалады. Үңгірдің есігі ашыл десе, ашылып, ашылма десе, ашылмайды екен. Сонда хан келіп:

– Ашыл мүлдем, ашыл, Дидарыңмен шашыл! Мен қызымды көрейін. Шашын талдап өрейін!-деп жылайды. Жабылған есік қайта ашылмапты. Есік түбінде қыз тұрып:

– Ашылма мүлдем, ашылма, Дидарыңмен шашылма! Мен әкемді көрмейін. Өрмей-ақ қойсын шашымды!-депті.

Хан есіктің ашылмайтынын біліп, жылап үйіне кетіпті. Ханнан кейін қыздың шешесі мен ағасы келіп ашылуын сұрайды.

Қыз бұларға әкесіне берген жауапты беріп, есікті ашпай қояды. Ең ақырында қыздың он жасар сіңілісі келіп:

– Ашыл, мүлдем, ашыл! Дидарыңмен шашыл. Мен тәтемді көрейін. Шашын өріп берейін!-депті. Тәтесі сіңілісінің даусын естіп, қаншалықты өзін берік ұстаса да көңілі босап, жылап жібереді. Сонда да есік

ашпауға тырысады:

– Ашылма мүлдем, ашылма, Дидарыңмен шашылма! Мен сіңілімді көрмейін. Өрмей-ақ қойсын шашымды!-депті. Кішкене сіңілісі енді не істерін білмей тұрғанда, екінші бір сайдан келе жатқан бір топ қасқырды көріп, шырылдап жылап жібереді. «Қасқырға жем етемін демесең, есікті аш!»-дейді. Тәтесі шыдап тұра алмай, есікті ашып жібереді. Бірін-бірі сағынып, апалы-сіңілі екі қыз жылап көріседі. Тәтесіне қараса, әбден жүдеген, бұрынғы алмадай ал қызыл беті бозарып солған, көп жылағандықтан ісініп, мөлдір қара көздері ыстық жасқа толған, қылтадан төмен түсетін ұзын, қою қолаң шашы тарқатылған, қайғылы тәтесінің бауырына кіре түседі. Екі бауыр құшақтасып отырып, мауқыларын басады.

Бұлар енді елге қайтпақшы болып, сіңілісі екеуі күн-түн демей жол жүріпті. Бір күні күн ыстық болыпты. Кішкене қыз келе жатып, жолдағы қара судан еңкейіп су ішіпті де маралға айналып кетіпті. Қыз тағы да бір бақытсыздыққа ұшырағанына қапаланып жылап, маралын жетектеп жылап келе

жатып, бір ауылдың сыртындағы құдықтың түбіне келіп, маралын суарып, оны құдықтың түбіндегі терекке байлап, өзі теректің басына шығып отырады.

Бір күні мыстан кемпір су алуға құдыққа келеді. Құдыққа тал басында отырған қыздың суреті түсіп тұрады. Мыстан қызды құдықтың ішінде отыр екен деп, ханның уәзірлеріне хабар береді.

Ханның қырық уәзірі ұзындығы қырық құлаш арқанмен құдыққа келіп, арқанды құдыққа салып, өздері бірінің артынан бірі ұстап тұрып, тартып қалғанда, бәрі шалқасынан құлапты. Сонда теректің басында отырған қызды көріп, сұлулығына таңданып, қызды ханға ертіп әкеледі.

Ханға қыз өте ұнайды. Ханның жас өте сұлу баласы болады. Балаға да қыз ұнайды. Хан қызды баласына әпермекші болады. Бірақ қыз оларға:

– Кімде-кім менің маралымды бағып-қағып өсірсе, соған күйеуге шығамын,-дейді. Хан қыздың тілегін береді.

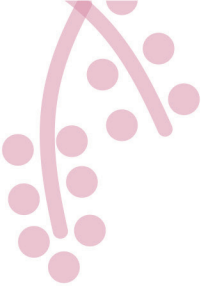
Қызға да хан баласы ұнапты. Сөйтіп, хан жан-жаққа жар салып, ел жинап, отыз

күн ойын, қырық күн тойын жасап, қызды баласына қосыпты. Осыдан бастап бұлар бақытты тұрыпты. Маралы қайтадан адамға айналып, сіңілісі қыз қалпына келіпті. Ол ержетіп, тәтесінің орнын басып, үлкен бойжеткен қыз болыпты. Ханның баласы мал-малданып, жан-жанданып, бала-шағалы болыпты. Апалы-сіңлілі екі қыз да мұраттарына жетіпті.

МАЗМҰНЫ

1. Арыстан баб.....	3
2. Сүлеймен патшаға жеті сауал	7
3. Тепеңкөк күйі туралы аңыз.....	11
4. Хан мен кедей	14
5. Өсиет.....	17
6. Ұстаз бен ханзада.....	20
7. Райхан гүлі туралы аңыз.....	23
8. Қарабас Толыбай сыншы ұлы туралы аңыз....	27
9. Жетімнің ақысы	36
10. Жақсылық етсең өзіңе.....	43
11. Үнсіз жеңу.....	46
12. Ою хан аңызы.....	49
13. Тоғыз жасар Қазыбектің топқа түсуі.....	54
14. Сырымның үш қасиеті.....	59
15. Жігіттің түп атасын қазған ит.....	63
16. Төле би мен Байдалы	68
17. Орал таудың ор түлкісі	72
18. Көл неге Марқакөл атанды?	76
19. Алтын жүзікті қыз.....	79

Жаппарқұл Гүлбибі Әбусайылқызы

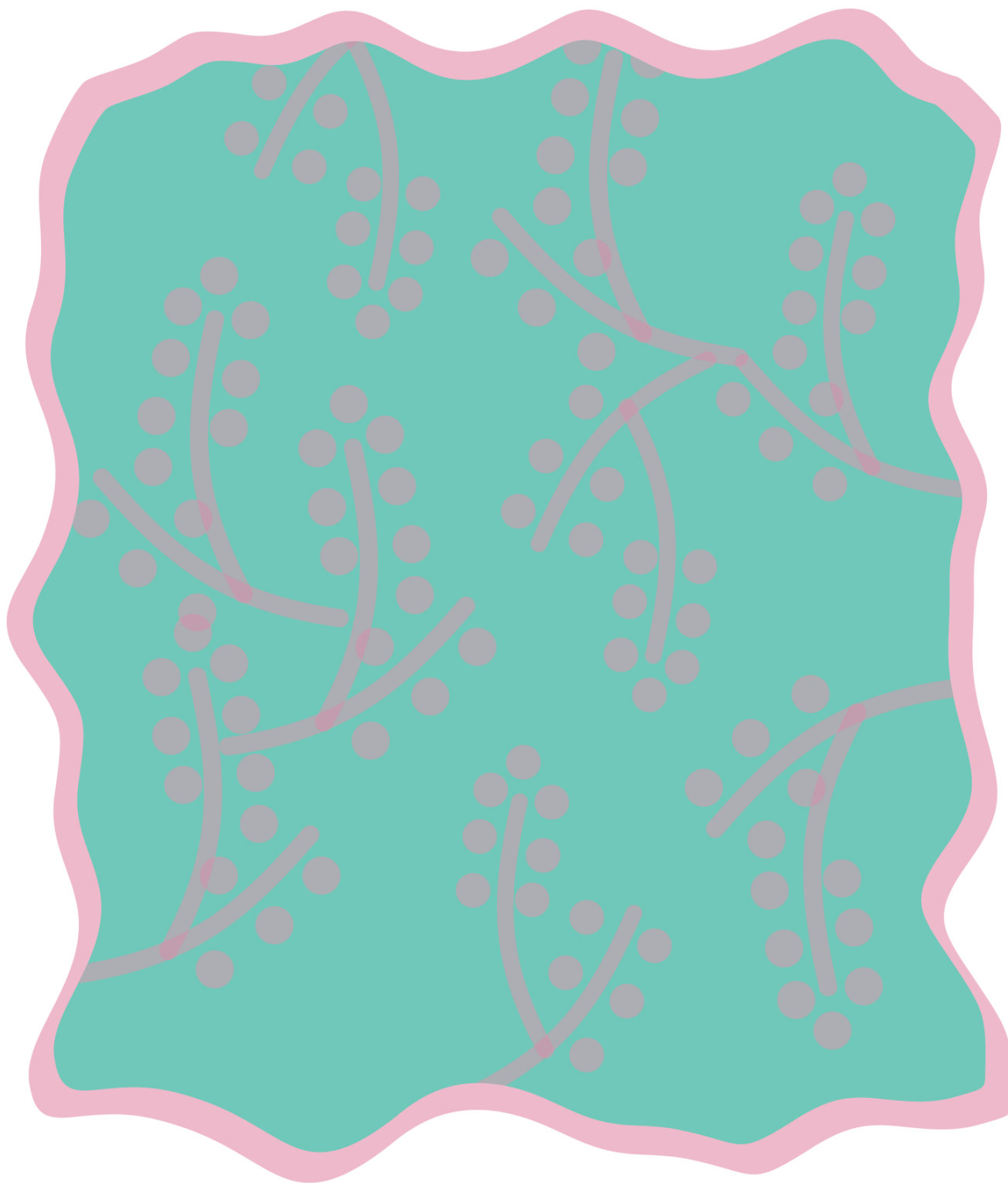
«Ертегі сыр шертеді»

Редактор:
ЕСЕН Бақытгүл Артыққызы
Корректор
Құралбекова Динара
Дизайнер
Анаркулов Ислам

Терілім, беттеу, көркемдеу, өңдеу жұмыстары
«Шың» Баспаханасында атқарылып, басылып шықты.
Басуға 12.05.2025 ж. қол қойылды.
Формат 145x200мм
Қаріп түрі Times new roman.
Көлемі 5 баспа табақ.

Таралымы 1000 дана Тапсырыс №326
160000 Шымкент қаласы, Ғ. Орманов көшесі, 10/1
Тел.: 8725 2 77 20 10, 8701 590 79 16

Уың
БАСПАХАНАСЫ

6+

ISBN 978-601-373-205-3
9 786013 732053